

שמואל ספראי

בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה

משרד החינוך והתרבות — האגף לתרבות תורנית
מרכז זלמן שזר — להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית

בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה / שמואל ספראי

בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה

פרקים בתולדות החברה והתרבות

שמואל ספראי

משרד החינוך והתרבות — האגף לתרבות תורנית
מרכז זלמן שזר — להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית

התמונות שבספר זה מובאות כאדיבותם של המוסדות הבאים:

- מוזיאון ישראל, ירושלים
- אגף העתיקות והמוזיאונים / משרד החינוך והתרבות
- מוזיאון הארץ, תל-אביב
- הוצאת עם הספר
- הוצאת דביר
- החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

החקין לדפוס: יצחק כהן

עיצוב: אליהו פרייס

מהדורה שנייה — בהוצאת מרכז זלמן שזר

ירושלים, תשמ"ג

כל הזכויות שמורות

ירושלים, תשמ"ג

נרפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

לאשתי חיה

תוכן העניינים

9	עם הספר
11	פרק ראשון : ההנהגה היהודית העצמית
37	פרק שני הקשרים בין ארץ-ישראל והתפוצה
55	פרק שלישי : הבית והמשפחה
103	פרק רביעי : מצוות התורה בחיי יום-יום
143	פרק חמישי : בית-הכנסת
171	פרק ששי חינוך ולימוד תורה
191	ביבליוגרפיה נבחרת
199	מפתחות
	מפות ותמונות — בסוף הספר

עם הספר

הפרקים הבאים בספר אינם כוללים אלא את הנושאים הבולטים ביותר בחיי-החברה ובתרבות היהודיים בדורות האחרונים לימי בית שני זבתקופת התנאים. בכוונת המחבר להעלות את המציאות בימי הבית ואת התמורות שנתחוללו בחיי-העם עם החורבן. בכל פרק ופרק אין גזכרות אלא התופעות המובהקות ביותר בצורת הרצאה מסכמת של הדברים, תוך דיונים מצומצמים; במקרים רבים לא ניתן הסבר מספיק או ניתוח כיצד הגיע המחבר למסקנותיו וניתנים רק המקורות שעליהם בנה המחבר את דבריו, בלא הצגת הדרך הארוכה והדיון המדוקדק שערך המחבר עם עצמו עד שהגיע למסקנתו.

תרגום אנגלי, ובמקרים רבים רק תרגום מקוצר, הופיע בספר *The Jewish People in the First Century, I—II* (1973—1977), בעריכת ש' ספראי ו-מ' שטרן. לפנינו באים הפרקים בשלימותם ובמקורם, תוך הוספת דברים שנתחדשו למחבר מאז הופעת הספר.

שמאל ספראי

ב"ה, ירושלים, שבט תשל"ט

פרק ראשון

ההנהגה היהודית העצמית

הסנהדרין, המהונה הגדולה, ההנהגה בערים

השלטון הנוכרי והאוטונומיה היהודית

ברוב רובה של תקופת בית שני נתונים היו ארץ ישראל והעם היהודי שישב בה לשלטון של האימפריות ששלטו במזרח. במשך השנים ובחילופי הממלכות חלו שינויים במעמד האוטונומי של היהודים ובסדרי שלטונם העצמי. שינויים רבים חלו עם התמורות שאירעו ביחסים המדיניים שבין השלטונות והיהודים אולם בכל השנים בולטת העובדה כי היהודים בארץ זוכים למעמד אוטונומי ניכר. בדרך כלל הם זכו למעמד אוטונומי רחב יותר מהמעמד שלו זכו פחוות פרסיות, היפארכיות הלניסטיות או פרובינציות רומאיות השוות להן במעמדן המדיני בתוך הממלכה. נסיונות של פגיעה ממש באוטונומיה נעשו רק בשעה שהיחסים בין הממלכות ליהדות בארץ הגיעו לידי משבר קשה, כמו בימי גזירות אנטיכוס, במלחמת החורבן או בימי מרד בר כוכבא, אולם לאחר תקופה קצרה או ארוכה זוכה היהדות מחדש בשלטונה העצמי ומנהלת את סדרי חייה היא, בין בדמות קיום מוסדות מקומיים ובין במסגרת המוסדות הלאומיים הכלל-ארציים. האוטונומיה, שזכו לה היהודים, היתה בדרך כלל מעבר למסגרת של הסתייעות באנשי המקום ובמוסדות מקומיים לשמירת השקט והסדר ולגביית מסים. גם בשעה שהשלטונות ויתרו על עזרה זו, כגון בתקופה שלאחר החורבן, כשגביית המסים לא היה לה כל קשר למוסדות היהודיים, המשיכו להתקיים המוסדות הלאומיים והמוסדות המקומיים. התפקידים האדמיניסטרטיביים שהיו למוסד הלאומי, כגון שמירת שקט או גביית מסים, מוגבלים היו לגבולותיה של הפרובינציה יהודה, אולם יהודים גרו גם מחוץ לגבולותיה של יהודה בכל התקופות של ימי הבית השני ואלה קשורים היו לפעולותיהם של המוסדות הלאומיים, בין אם השלטונות הרומיים הכירו בכך חוקית ובין אם לאו, כשם שהמוסדות המרכזיים כוחם היה יפה בתחומים רבים כלפי יהדות התפוצות. מעשיו של המוסד הלאומי המרכזי לא הצטמצמו במסגרת התפקידים שנגמסרו לו או שהוכרו על-ידי השלטונות הנוכריים. תפקידיו הקיפו אף מעשים רבים אשר לא היה בכוחו הפיסי לכופם על הציבור היהודי ובוודאי לא באמצעות השלטונות. בימים שלאחר חורבן הבית השני הצטמצם עוד יותר כוחה הפיסי של ההנהגה הלאומית ודי היה להם ליהודים אם השלטונות הרומיים לא הפריעו להם במעשיהם. רק בסופה של המאה השנייה, בימי שלטונם של הסיברים, זכה העם היהודי להכרה ולעזרה של השלטונות בביצוע תפקידו של המרכז הלאומי ובהטלת מרותו על הגידונים. עם כינון המרכז הלאומי לאחר החורבן, לא הזענקה לו ההכרה הרשמית והוא לא גבנה עם הענקת האוטונומיה. החכמים בנו באותם הימים את ההנהגה הלאומית מכוח הרצון של החיים היהודיים והמשמעת הציבורית הפנימית, לעתים אף תוך תנאי מחתרת או מחתרת למחצה, ורק בהמשך הימים הכירה בכך המלכות דה-פקטו או דה-יורה.

השלטון העצמי היהודי, בין במסגרת הלאומית הכללית ובין במסגרת המקומית העירונית והכפרית, שזור היו בחיי התורה והמצוות. השלטון העצמי לא היה רק מסגרת שבה יכלו היהודים לשמור על מצוות התורה ועל אורח חיים יהודי ביתר קלות, אלא עצם סדרי השלטון הציבורי ומערכת המשפט העצמי היו חלק ממערכת האידיאלים היהודיים, חלק ממצוות התורה וההלכה, כפי שהורו החכמים. כבר יהודה המכבי פונה לאנשיו להילחם בגבורה עד למוות בעד התורה והמקדש והעיר וארץ האבות ושלטון האומה *politeia* (פוליטיאה)¹. ההלכה התנאית מרבה לדון בסדרי ישיבותיה של הסנהדרין

ובסמכויותיה כשם שדגה בסדרי העיר והנהגתה. תולדותיו של מוסד ההנהגה המרכזית — הסנהדרין — על המאבקים הציבוריים לדמותו, בימי קיום הבית ובמיוחד לאחר חורבנו, הינם מעין ציר עיקרי להצעת תולדות האומה ותרבותה. בימים שלאחר החורבן לא רק חיי החברה והרוח אלא גם ההתרחשויות היישוביות והפוליטיות מתקשרות ומתבארות עם תולדותיה של ההנהגה הלאומית.

אחד הקווים הבולטים, בין בהנהגה הלאומית ובין בהנהגה העירונית, הוא הבסיס הציבורי הרחב. בימי הבית השני מהווה הכהונה יסוד שלטוני מובהק ובהמשך הימים הולכים ותופסים אף חלקי התורה מקום ניכר בחיי השלטון. אולם השלטון בעיקרו, לפי תפיסתם של בני אותם דורות, הוא שלטון הציבור והעדה. היסוד המשתית של מסגרות השלטון הוא התכנסותם של בני העיר בעניינים עירוניים ושל כל העם בעניינים כלל-לאומיים. דבר זה בולט בכנסים הציבוריים המכונסים לשם קבלת הכרעות עקרוניות. כנסים אלו אנו מוצאים בעת קבלת עול התורה וכריתת האמנה.² גם ההכרעה שקיבל העם בעניין נישואי התערובת וגירוש הנשים הנזכרות נעשתה בעת שהתכנסו "כל אנשי יהודה ובנימין".³ לאחר סיום מלחמותיהם של החשמונאים נתכנסו "בכנסת גדולה של כהנים ועם וראשי העם וזקני הארץ" כדי לקבוע את טיב המשטר החדש שייסדו.⁴ בסוף המאה השלישית לפני הספירה נזכרת אף אסיפת העם המתכנסת כדי ליטול סמכות שלטונית מידי הכוהן הגדול ולמנות את יוסף בן טוביה כנציג העם.⁵ סמוך לסוף ימי הבית השני, לאחר גירושו של השליט הרומי, מתכנס העם לבחור בהנהגה לשלטון העצמי שהוקם. בכמה מן הכנסים לא נתכנסו למעשה אלא אנשי ירושלים שנחשבו כמייצגים את כלל תושבי הארץ. יוסיפוס, בשבתו בגליל, כותב ושואל את הסנהדרין אשר בירושלים, אף כי הוא טוען כי נשלח על-ידי "החבר של ירושלים" או "הכנס של ירושלים".⁶ במסגרת הלאומית הכללית היה לכנס כלל האזרחים בעיקר משמעות עקרונית, שהרי רק בתקופות הראשונות, בימי עזרא ונחמיה, יכלו לקרוא למעין כנס כללי של האזרחים. בהמשך הימים איבד הדבר את משמעותו הממשית, אולם אין לזלזל בתפיסה העקרונית שהיו לה השלכות גם במציאות. מתוך כך יובנו לנו הביטויים והדימויים השונים המזוהים את הסנהדרין, המוסד המרכזי הלאומי, עם עדת ישראל או עם כנסת ישראל. את הכתוב: ואם כל עדת ישראל וכו' (ויקרא ד יג) — מפרש מדרש התנאים: זו סנהדרין גדולה היושבת בלשכת הגזית.⁷ בדרשות לשיר השירים מתחלפים המושגים "כנסת ישראל" וסנהדרין.⁸ בסנהדרין ישבו כוהנים וחכמים, והכוהנים היוו אחד המרכיבים החשובים של הסנהדרין, אולם גם הכוהנים נחשבים בעיקר, לפחות במסורת התלמודית, כייצוג וכביטוי של העדה. המושגים "זקני בית דין" ו"זקני ישראל" הם מושגים זהים ומתחלפים במשנה.⁹ כיוצא בו שבעת טובי העיר אינם מנהיגים את העיר אלא מייצגים אותה ולעניינים מסויימים נידונים כעיר כולה.¹⁰

הסנהדרין — ראשיתה והרכבה

כאמור, המוסד העיקרי של ההנהגה העצמאית הלאומית, בימי בית שני ובימים שלאחר החורבן, היה הסנהדרין. המקורות המזכירים את הסנהדרין הם מרובים ומצויים בעיקר בארבעה סוגים ספרותיים: א' הספרות האפוקריפית, בייחוד ספר יהודית, חשמונאים א', חשמונאים ב', חשמונאים ג' וספר יהודית. ב' יוספוס פלביוס בספריו קדמוניות, מלחמות, חיים, ובעקיפין גם בנגד אפיון. ג' הספרות התנאית והאמוראית. ד' הברית החדשה, בעיקר בארבעת האוונגליונים ובמעשי השליחים. בעקיפין ניתן ללמוד אף מדברי פילון בספריו השונים.

המקורות המרובים והמקום החשוב שנתייחד למוסד זה בחיי העם ובתולדותיו של ישראלי, ובמיוחד במשפטו של ישראלי, בתולדותיה של הכנסיה הנוצרית הקדומה ובמשפטיהם של יעקב, סטפנוס ופאולוס — כל אלו גרמו לכך שמרובים ביותר המחקרים על הסנהדרין, מבנה, סמכויותיה ומקומה בחיי העם. המקורות אינם רק מרובים אלא אף הגיעו אלינו במסורות ובדרכי כתיבה שונות, בידי נושאי מסורת אשר היתה להם עמדה נפשית קרובה לסנהדרין ומעשיה ומסרו את הדברים ופרשו אותם מתוך ראייתם ותפיסתם הם. לא הרי התמונה שמצטיירת אצל יוסיפוס, בעל המגמה הכהונית המובהקת הנוטה להדגיש את מעמדה של הכהונה ומקומה בחיי העם, כהרי המסורת התלמודית הרואה במסורת התורה־שבעל־פה את חוט השדרה של החיים היהודיים ואת חכמי תורה כאבותיה של האומה בכל הדורות. המקורות אצל יוסיפוס ובספרות התלמודית שונים מן המסורת אשר בברית החדשה, שהגיעה אלינו לאחר משברים שעברו על הקהילה הנוצרית ולאחר שעברה דרך ארוכה בתולדותיה וביחסיה עם העולם היהודי שממנו צמחה ובתוכו גדלה בראשית דרכה. כמובן שבתוך כל מסורת, במיוחד בתוך הספרות התלמודית ובברית החדשה, ניתן להבדיל בין מקורות קדומים ומאוחרים, צירופים, הרכבים ועיבודים שונים של מסורות שונות. מתוך כך יובן יפה, שהבא להציע את תולדותיה של הסנהדרין או את מבנה ותפקידיה בפרק זמן מסויים, נתקל בסתירות אמיתיות או מדומות בתוך סוגי המקורות השונים בגופם ובמיוחד עולות סתירות או תמונות שונות בהשוואה בין סוגי המקורות השונים. לא תמיד עלה בידי החוקרים לגקוט אמת־מידה מאוזנת בדיון במקור זה או אחר או בסוג מקורות. יש בעיות שלגביהן לכאורה הסתירה שבין התמונה העולה מדבריו של יוסיפוס ומהברית החדשה, מצד אחד, והספרות התלמודית, מצד אחר, נראית כוודאית וכבלתי־ניתנת לגישור. אולם גם במקרים כאלה עדיין אין הצדקה להעדיף בפשטות סוג אחד של מקורות ולדחות את כלל המקורות התלמודיים, למשל, מתוך ההנחה שהמקורות מעלים את המציאות שלאחר החורבן תוך אידיאליזציה מרובה גם בשעה שהם מדברים לכאורה בימים שלפני החורבן. מאידך אין הצדקה לדחות את העדויות השונות המצויות גם אצל יוסיפוס וגם בברית החדשה ולהעדיף במוחלט את המקורות התלמודיים, בטענה כי הם מעלים מסורת מוצקת ומגובשת, שלימה במבנה, על מוסדות ההנהגה, לעומת הדברים המקוטעים והמקריים שבמקורות האחרים.

מוסד, אשר במהותו הינו נציג של האומה והיקף סמכויותיו כשל הסנהדרין, כבר מצוי בדרך של וודאי, מסופה של התקופה הפרסית וראשיתה של התקופה ההלניסטית. המסורת התלמודית תולה את ראשיתה של הסנהדרין הגדולה בשבעים הזקנים שהיו עם משה במדבר. מסורת זו אין לבטלה, אלא שהרישומים על קיום מוסד בדומה לסנהדרין בימי בית ראשון מועטים. אולם בהמשך ימי הבית השני הולכת ומתחזקת דמותו של מוסד מעין זה, המכונה לרוב בשם גירוסיה, ומציאתו בולטת במקורות ובמסורת החל מסופה של התקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית.¹¹ החל מסוף ימי החשמונאים רווח במקורות שמחוץ לספרות התלמודית השם סנהדרין. במסורת התלמודית נקרא המוסד בשמות שונים: בית דין הגדול שבלשכת הגזית, בית דין של שבעים ואחד, או בשם כללי יותר: זקני בית דין, זקנים וחכמים. השם סנהדרין גדולה או סנהדרין אינו שכיח ביותר אך נזכר פה ושם. במקורות הלא־תלמודיים נזכרים אף הכינויים: זקנים *πρεσβύτεροι* פריסביטרי או מועצה (*βουλή* בולי)¹². על יסוד הבחנת השמות השונים ביקשו כמה חכמים¹³ להניח כי קיימים בדורות האחרונים לימי הבית השני או שלושה מוסדות נפרדים מקבילים: א בית הדין שבלשכת הגזית, שהיה בעיקרו מוסד של חכמים פרושים בלבד, שעניינו היה בהוראת הדת ובפיקוח על ענייני בית־המקדש ועבודת האלוהים שבו. ב סנהדרין למשפט ולעונשין (בייחוד על עבירות שכנגד המקדש). ג הבולי — המועצה

